

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРІЕ

ИЗСЛЕДВАНІЯ И МАТЕРІАЛИ

ТОМ XIII

ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО БОЛГАРСЬКОГО ФАНТАСТИЧНОГО РОМАНУ

Олена Сайковська

Фантастика сьогодні стала непересічним явищем суспільного життя: щороку збільшується попит на фантастичні твори, читач прагне щоразу нових вражень, а письменник намагається «побачити» досі небачене, «помріяти» про надзвичайне. Фантастика не просто захоплює своїх читачів, а впливає на формування їхніх філософських, світоглядних, політичних, соціальних, психологічних засад та орієнтирів. Кожного року до написання фантастичних творів залучається все більше кваліфікованих авторів, які здобувають офіційне визнання (кожного року за вагомих внесок у розвиток болгарської фантастики присуджується премія «Гравітон»). Інтерес до сучасної болгарської фантастики у Болгарії проявляється у виданні щорічних (починаючи з 2000 року) «Антологій нової болгарської фантастики» (у 2003 світ побачили дві, а у 2006 – три «Антології...»). Наприкінці 2014 року вийшло електронне видання найбільшої антології сучасної болгарської фантастики «Для порятунку світу» («За спасяването на света»), яка вміщує твори 41 болгарського фантаста, розподілених за жанровим принципом, та налічує близько 1300 сторінок. Твори сучасних болгарських фантастів перекладаються багатьма іноземними мовами – німецькою, англійською, французькою, російською. Проте українському читачеві доступні переклади болгарської фантастичної прози переважно до 90-х років ХХ століття (здійшені такими перекладачами, як І. Білик, Н. Бондар, А. Гуць, В. Гуць, В. Захаржевська, А. Лисенко, К. Марущак–Зозуляк, А. Чердаклі, Ю. Чикирисов та іншими). Крім того, фантастика створила певну субкультуру – «фендом», яка теж має своєрідний вплив на суспільство в цілому.

Об'єктом уваги у запропонованій статті є романи болгарських фантастів кінця ХХ – початку ХХІ ст.: «Пригоди в Дарвилі» (1996),

«Меч, мідь і магія» (2003) Христо Поштакова, «Коли обираєш себе» (2002) Любена Дилова, «Десятий праведник» (1999) Любомира Николова, трилогія про «Ніщо»: «Немає сумнівів. Перша книга історії про Ніщо» (1997), «Друга Бібліотека або наступна книга історії про Ніщо» та «Словник «Ніщо» (1998) Милана Асадурова, тетралогія «Розбудити драконеня» (1998), «Царський указ» (2001), «Повноземелля»(2002), «Сонце недосяжне» (2009) Николая Теллалова.

Класичне й сучасне літературознавство пропонує кілька підходів до визначення поняття «літературна фантастика». Відповідно, її розглядають як тип художнього стилю (Л. Вакс, З. Іжик, К. Інжиковський, Р. Кайоа, І. Паскер, А. Хутникевич, Ц. Школуда, З. Якубик та ін.), як різновид художньої літератури (Ю. Кагарлицький, В. Муравйов), як жанр (О. Сапарев, Ц. Тодоров, Т. Чернишова), як художній/творчий, зокрема й авторський, метод (М. Назаренко, Р. Нудельман, Є. Тамарченко), як наративний прийом (С. Лем), як метажанр з різновидами: власне фантастика, наукова фантастика і фентезі (О. Стужук), як специфічний спосіб художньої умовності (О. Ковтун, Е. Константінова, Р. Лахман). Розмаїття фантастичних творів мотивує нас застосувати трьохступеневий поділ, а саме: розглядати фантастичне як мегажанр з трьома підгрупами – метажанрами: фантастикою, науковою фантастикою й фентезі (що корелює з концепцією О. Стужук), в межах яких виділяти окремі жанри та гібридні жанрові утворення. Також видається доцільним виокремлення описових груп – «чиста» фантастика (де фантастична ідея є самоціллю) й «формальна» фантастика (де фантастична образність покликана передати широку екзистенційну проблематику).

Кожна національна література пройшла свій шлях розвитку фантастичного, має особливості та закономірності, властиві та показові лише для неї. Генезу болгарської фантастики можна вести від чарівної казки та міфу, на основі яких утворилася в болгарській прозі відповідна фольклорно-міфологічна традиція. Відповідно до цього, основними джерелами й етапами фантастики як метажанру можна вважати чарівну казку, давню антиканонічну фантастичну літературу та давню утопічну фантастику, пізніше – діаболізм як прояв експресіонізму в болгарській літературі, а згодом і науково-фантастичні пародії, утопічну й антиутопічну прозу 1920–30-х років (зокрема, творчість С. Минкова й Г. Ілієва, які позначені впливами інших літературних традицій). Так, виокремлюються дві тенденції розвитку болгарської фантастичної літератури: література, яка

формувався на основі народнопоетичних вірувань, фольклорних джерел, народної психології та менталітету, і література, що сформувалася під впливом інших національних літератур – польської, німецької, російської, американської (датується освоєнням діаболізму (літератури жахів), антиутопічній, пізніше утопічній фантастиці 30-х років, науково-фантастичної пародії та вивершується в науковій фантастиці 60–70-х років і сучасних науково-фантастичних творах).

Специфічними рисами болгарської фантастичної літератури 20-30-х років ХХ століття можемо назвати такі: системна орієнтація на народнопоетичні вірування, фольклорні джерела, традиційну народну психологію й національно-етнічний менталітет, що складає уявлення про наявність специфічного національного ґрунту; потужний прояв діаболізму (з естетики діаболізму набагато пізніше виникли: урбаністична фантастика, міська казка, хорор, кримінальна, комічна, пародійна фантастика); у порівнянні з європейською фантастикою жахів, болгарська діаболічна фантастика не налічує багатства сюжетів, не спостерігається й виникнення літератури хорору (як це відбулося, наприклад, у румунській післявоєнній літературі). Очевидно, це можна пов'язати з тим, що діаболізм не так описував жахи, як пояснював їх з позиції свідомого. Зокрема, у повоєнні часи така позиція виявилася незапитаною з погляду прагматики розважальної літератури, але стала основою письма й жанрів, у яких було реалізовано постмодерну свідомість; через доволі пізні «знайомство» з науковою фантастикою в болгарському варіанті спочатку виникає антиутопія із саркастичними та скептичними інтонаціями, сатирична наукова фантастика, а потім формується корпус утопічної фантастики.

Але й у 1960–80 рр. – часи розквіту та підйому болгарської фантастики – визначеними залишаються саме теми та прийоми, «апробовані» болгарськими антиутопіями 20–30-х рр. ХХ ст. Зокрема, у 1960–80-х років як «чиста», так і «формальна» фантастика показово вивершились у науковій фантастиці П. Вежинова, А. Герова, Л. Дилова, Е. Манова, А. Новаковського. Ці твори позначені не так важливістю й унікальністю технічних відкриттів, як аналізом духовної, філософської, морально-етичної, психологічної проблематики. На першому плані фантастичної прози 1960–80-х рр. спостерігаємо людину та її емоційний стан (часто з'являються мотиви протистояння людини і робота, що переосмислюють сталу тематику спасіння людини й еволюції її душі). Тематичний спектр болгарської фантастичної прози надзвичайно широкий – це подорожі в Космосі

з пригодницько-детективним і кримінальним акцентом, численні способи оволодіння арктичними районами, океанськими глибинами та земними надрами, нові відкриття в галузі біології, фізики, хімії, медицини, геології, подорожі в часі (у минуле й майбутнє).

У цей період спостерігаємо жанрове розмаїття фантастичних творів. Поряд існувала фантастика у жанрах фантастичного символізму, фольклорної фантастики, фантастичної гри та гротеску, а також метажанр наукової фантастики, яка представлена соціально-етичним та психологічним напрямом, з використанням гумористичного та сатиричного, пізніше – з чарівливо-ліричними, іронічними, карнавально-діаболічними інваріантами. Крім того, фантастика як прийом була використана письменниками реалістами. Внаслідок такого синкретизму сформувався фантастичний реалізм. Однак друга половина ХХ століття у розвитку болгарської фантастичної літератури відзначилася становленням саме наукової фантастики. Як самостійний метажанр в межах реалізму наукова фантастика завдячує існуванню на час її формування вже розвинених жанрових різновидів роману, повісті, оповідання, метажанрів антиутопії, утопії, гротеску, сатири тощо. Автори науково-фантастичних творів створили драматургічну наукову фантастику, науково-фантастичну поему, науково-фантастичний роман, повість, оповідання, новелу з різними жанрово-стильовими домінантами. 60–80-ті роки наближають наукову фантастику до сучасної постмодерністської літератури, зокрема через наявність відповідних характерних рис, як гра, присутність фольклорних, карнавально-діаболічних елементів, синтез формальної і змістовної фантастики, формування нового типу героя, дифузія жанрів, іронічність, парадоксальність тощо.

Постмодернізм по-новому визначив роль фантастики у літературному процесі: як література масова фантастика дуже широко представлена у болгарській літературі й орієнтована на різні категорії читачів. У національному літературному процесі фантастична література займає помітне місце: останніми роками з'являються фантастичні твори великих форм (трилогії, тетралогії, цикли), особливо у порівняння з 80–90-ми роками, коли популярними були короткі фантастичні оповідання; помітним стає жанрове розмаїття творів (фентезі, альтернативна історія, кіберпанк, хорор); до написання фантастичних творів залучаються професійні автори.

Сучасна болгарська наукова фантастика суттєво відрізняється від відповідної літературної традиції другої половини ХХ ст., що проявляється у зміні структури художнього твору: тематизується по-

рятунок Всесвіту, людства, відновлення світового ладу (прикладом можуть слугувати твори «Десятий праведник» Л. Николова, романи про «Ніщо» М. Асадурова), самовизначення («Коли обираєш себе» Л. Дилова); новий герой наділений поглибленими психологічними, філософськими, соціальними рисами, часто у стані нерішучості, невизначеності, пошуку (Н. Бенев і Д. Димих), іноді на передній план виходять не персонажі, а події – космічна подорож («Коли обираєш себе» Л. Дилова), науковий експеримент («Десятий праведник» Л. Николова, «Пригоди в Дарвилі» Х. Поштакова), де людина виступає носієм певної ідеї; основними рисами поетики є колаж, монтаж, цитатність, гра, інтертекстуальність, залучення читача до творчого процесу, полістилізм, руйнування часо-просторових і смислових координат, дифузія жанрів, колаж, монтаж, карнавалізація, деструкція та деконструкція (фабули, персонажа) тощо.

У жанровому плані спостерігається гібридизація:

поєднання романтичної антиутопічної наукової фантастики з елементами бойовика (наприклад, роман Л. Николова «Десятий праведник»);

синтез антиутопічної наукової фантастики та кіберпанку, який утворює новий жанр – посткіберпанк (яскравим прикладом є роман Л. Дилова «Коли обираєш себе»);

використання детективного жанру як засобу пародії на технократичну антиутопічну фантастику (Х. Поштаков «Пригоди в Дарвилі»).

У болгарській літературі однак не зустрічаємо драматургічної наукової фантастики або науково-фантастичні поеми.

Фентезі як метажанр набуло поширення з приходом постмодернізму. У болгарській літературі фентезі з'явилося наприкінці 1990-х рр. Вивчивши різні підходи до трактування терміну фентезі, вважаємо доцільним опиратися на визначення М. Мещерякової, яка наголошує на триєдиній природі фентезі – своєрідному зрощенні казки, фантастики та пригодницького роману в єдину художню реальність з метою відтворення, переосмислення певного міфічного архетипу й формування нового.

Наразі не вдалося зафіксувати таких тематичних різновидів художньої фантастики як наукове, темне фентезі, які поширені у західно-європейських літературах. Натомість болгарське фентезі представлено такими жанрами:

героїчне фентезі – характеризується простотою зображення, основними елементами виступають «меч і магія» («Казки нижньої

землі», «Міна, маги та біла склянка», «Міна і магія передбачення» Весели Фламбурари);

гумористичне фентезі – має гумористичний зміст, висміюють і пародіюють відомі штампи, здобутки (в цьому ключі можна розглядати твори Г. Детелинової, К. Захарієва, Г. Караджова, А. Карапанчева, Л. Николова, М. Петрова, Х. Поштакова, А. П. Славова, В. Цонева);

епічне фентезі – книги про Конана Пламена Митрева (псевдоніми Пітер Дж. Тейлор, Леонард Карпентер);

морське фентезі – антологія «Мечі у морі», твори А. Драганова, Б. Сибєва, Д. Найдєнова, І. Димитрова, М. Станіславова, М. Петрова, С. Майналовскі, Я. Цанєва, Lady Pol The Beloved;

та жанровими модифікаціями:

поєднання міфологічного фентезі з міською казкою або альтернативною історією («Пробудити драконєня» Н. Тєллєлова; «Єлєсар, чи послєнець Істарі», «Сивий шлях», «Нашадок», «Забуті казки» Л. Николова; «Ліс привидів», «Парк привидів», «Пустєля привидів» З. Єнєва);

синтез історичного, епічного фентезі та шпигунського детективу («Царський указ» Н. Тєллєлова);

альтернативно-історичного фентезі, утопії й космічної фантастики («Повноземєлля» Н. Тєллєлова);

слов'янського історико-єтнографічного фентезі («Сонцє недосєжнє» Н. Тєллєлова);

постмодєрністської прози з міфом, альтернативною історією і науковою фантастикою (трилогія про «Ніщо» М. Асєдуєова).

Сучасні болгарські романи розглядаються як фентезі відповідно до притаманних для них характеристик: 1) своєрідний світ фентезі: створєння химерного, нєіснуючого світу (королівства Лєндиєрія, світу Ніщо, Нижньої землі з її Сонєчними системами та планєтами). Ці світи покликєні задля створєння альтернативних варієнтів розвитку історії минулого, зокрєма Болгарії та Великобританії, і майбутнього – освоєння Місєця, Землі ХХІІ століття. Виєдєдані авторами світи детально прописєні, враховуючи фізичні особливості людєй та інших ієстот, соціальні відносини, історичні й політичні варієнти, створєння нової географії, культури, вірувань, характерних мов, переосмислєння міфології та створєння неоміфу (що є ознакою постмодєрнізму); 2) наявність магії: у всіх творах вона виступєє мотивуючим чинником, тобто уможливує та пояснює те, що вважається неможливим у людській реальності; 3) введєння фольклорних персонажів – грухилів, драконів, магів, зміїв, шарканів, ламів, халі, сармаків, самодівів,

кровососів й ін.; авантюрний сюжет – в основі творів пошуки, війна, мандрівка, постійне втручання позаземних сил (мага Горо, старого Хогбена, драконів і зміїв – Верени, Крилана й ін.); 4) середньовічний антураж або псевдосередньовічна атрибутика – країна Ландирія, що розташована на острові Ере та походить вітангів (вікінгів), інший варіант – Золоте століття Болгарії; 5) наявність потойбічного або іншого світу – знову ж таки Ландирії по відношенню до сучасного Голлівуду, Бібліотеки та Землі минулого і майбутнього на протигагу сучасності, Нижньої землі, Місяця, Землі майбутнього в опозицію до Землі теперішньої; 6) романтичне протистояння Добра і Зла розкривається в універсальному (казково-міфологічному), конкретно-культурному (змішаність елементів сучасної й іншої культур) і авторському (особисті уподобання, уявлення, фантазія письменника) планах, проте закономірним є їх рівнозначне існування, тобто у їх боротьбі переважає принцип рівноваги; 7) головний герой перебуває в постійній дії та взаємодії, він здатен урятувати чи змінити світ (Барді, Хик Хогбен), інші світи (Радослав). У романах визначені різні аспекти існування світу фентезі – етнографічний, історичний, географічний і міфологічний.

Варто наголосити на присутніх рисах постмодерністської літератури в обраних для аналізу творах. Відповідно до цього, можемо відзначити, що на рівні структури художнього твору ними є пародія, дифузія жанрів (казка та фентезі; постмодерністська проза з науковою фантастикою, міфологією й альтернативною історією; епічне, історичне фентезі, космічний роман, шпигунський детектив, бойовик), гіпертекст (Біблія), квест, формальність структури твору, лабіринт. З огляду концепції героя, переважно виступає романтичний герой, що постійно в дії, інтерації. Щодо основних рис поетики, у проаналізованих творах наявні зітертість просторово-часових меж, взаєпроникненість часу і простору, ігрова настанова, фрагментарність, колаж, абсурд, прийом «подвійного кодування» тощо.

Так, обрані фантастичні твори представників болгарського літературного постмодерну представлено як елементи авторської рефлексії щодо жанрових особливостей новітньої фантастичної літератури Болгарії. Здається продуктивним подальше вивчення болгарської фантастичної літератури в контексті розвитку жанрів альтернативної історії, кіберпанку, хорору.

БИБЛИОГРАФИЯ

Айдачич Д. Дослідження літературної фантастики в Сербії / Деян Айдачич // Літературознавчі студії. – Київ: Київський університет, 2012. – Вип. 35. – С. 3–9.

Асадуров М. Втората библиотека и Речник на Нищо, или още две книги от историите за Нищото / Милан Асадуров. – Варна : Сталкер, 1998. – 256 с.

Асадуров М. Няма хък-мък. Първа книга от историите за Нищото / Милан Асадуров. – Бургас : Офир, 1997. – 208 с.

Гундорова Т. Кітч і література. Травестії / Тамара Гундорова. – К. : Факт, 2008. – 284 с.

Гусарова А. Д. Жанр фэнтези в русской литературе 90-х гг. двадцатого века: проблемы поэтики : дис. канд. филол. наук : 10.01.01 / Гусарова Анна Дмитриевна. – Петрозаводск, 2009. – 255 с.

Дилов Л. Да избереш себе си / Любен Дилов. – София : Бард, 2002. – 298 с.

Ковтун Е. Н. Фантастика в эру постмодернизма: русская и восточноевропейская фантастическая проза последней трети XX столетия / Ковтун Елена Николаевна // Славянский вестник. – М. : МАКС Пресс, 2004. – Вип. 2. – С. 498–512.

Константинова Е. Въображаемото и реалното : фантастика в българската художествена проза / Елка Константинова. – София : Климент Охридски, 1987. – 256 с.

Лахманн Р. Дискурсы фантастического / Р. Лахманн. – М : Новое литературное обозрение, 2009. – 384 с.

Мещерякова М. И. Что такое фантастика? // Русская фантастика XX века в именах и лицах: справочник. / Под ред. М. И. Мещеряковой. – М. : Научно-практический центр «МегаТрон», 1998. – С. 3–14.

Николов Л. Десетият праведник : роман / Любомир Николов. – София : Аргус, 1999. – 192 с.

Пошцаков Х. Приключения в Дарвил : фантастичен роман и разкази / Христо Пошцаков. – София : Мартилен, 1996. – 220 с.

Сайковська Олена Юрійвна. Сучасна болгарська фантастика: генеза, жанрові модифікації та поетика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.03 «Література слов'янських народів» / Сайковська Олена Юрійвна. – Київ, 2015. – 20 с.

Сайковська Олена Юрійвна. Сучасна болгарська фантастика: генеза, жанрові модифікації та поетика : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.03 / Сайковська Олена Юрійвна. – Київ, 2015. – 216 с.

Сапарев Огнян. Фантастика като литература / Огнян Сапарев. – София : Просвета, 1990. – 149 с.

Стужук О. І. Художня фантастика як метажанр (на матеріалі української літератури XIX-XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.06 «Теорія літератури» / Стужук Олеся Іванівна. – Київ, 2006. – 21 с.

Стужук О. І. Художня фантастика як метажанр (на матеріалі української літератури XIX-XX ст.) : дис... канд. філол. наук : 10.01.06 / Стужук Олеся Іванівна. – Київ, 2006. – 176 с .

Татаренко А. Сербська літературна фантастика постмодерної доби» (штрихи до портрета літературного явища) / Алла Татаренко // Слов'янська фантастика : збірник наукових праць. – Київ : Київський університет, 2012. – С. 523–535.

Теллалов Н. Да пробудиш драконче : истинска приказка / Николай Теллалов. – София : Светера, 1998. – 152 с.

Теллалов Н. Пълноземие / Николай Теллалов. – София : Квазар, 2002. – 448 с.

Теллалов Н. Слънце недосегаемо / Николай Теллалов. – София : Човешката библиотека, 2009. – 624 с.

Теллалов Н. Царска заръка. – София : Квазар, 2001. – 238 с. – (Българска фантастика XXI).